

**İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ
ve TAHAMMÜL AHLÂKI**

**التراث النقدي وأخلاق التسامح في الفكر الإسلامي
(الندوة الدولية)**

**THE CRITICISM CULTURE AND MORALITY OF
TOLERANCE IN ISLAMIC THOUGHT
(INTERNATIONAL SYMPOSIUM)**

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-53-2 (II. Cilt)

ISBN: 978-605-7619-54-9 (Tk.)

Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 26
Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 95

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı

Koordinatörler

Prof. Dr. Ahmet POLAT - Prof. Dr. Abdülcélil BİLGİN

Editörler & Organizasyon

Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE

Dr. Öğr. Üyesi Teceli KARASU

Yayına Hazırlayan

Arş. Gör. Şaban ARGUN

Son Okuma:

Arş. Gör. Ahmet Numan ÜNVER - Arş. Gör. Muhammed Ali ACAR

Arş. Gör. Nuray SARMAN

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı:

Çınar Mat. Yay. San. Tic. Ltd. Şti.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No.: 34/5 Bağcılar / İstanbul, 0212 628 96 00

Sertifika No: 12683

1. Basım

Ekim 2019 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarnesriyat.com.tr – siparis@ensarnesriyat.com.tr

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve TAHAMMÜL AHLÂKI

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı
26 - 28 Nisan 2019

Muş Alparslan Üniversitesi
1071 Malazgirt Kongre ve Kültür Merkezi

CİLT -II-

İstanbul 2019

® Bu kitap İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından yayına hazırlanmış olup tebliğlerin ilmî ve fikrî muhteva ile dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine, te'lif hakları İSAV'a, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

Toplantıyı Tertipleyenler:

I- MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, 49250- MUŞ
Telefon: 90(0436) 249 49 49 - Fax 90(0436) 249 13 18
e-posta: bilgi@alparslan.edu.tr - web: www.alparslan.edu.tr

II- İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI(İSAV)

Kızıtaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; Fatih-34080/İstanbul
Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36 Faks: 523 65 37
Web Sitesi: <http://www.isavvakfi.org> – isav.org.tr
e-posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org.tr

Bu kitapta yer alan araştırma metinleri, hakem heyitinden geçmiş olup “Kitapta Bölüm” olarak değerlendirilmiştir. Çalışmaların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Ahlâkı/ Mahsum Aytepe (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, c. 1, s. 624, 23,5 cm.

ISBN: ISBN : 978-605-7619-53-2 (II. Cilt) / 978-605-7619-54-9 (Tk.)

1. Kur’ân, 2. Toplum, 3. Fıkıh; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. Hukuk Tarihi
200.9 DC20

İÇİNDEKİLER

CİLT -II-

OTURUM IV-C

FIKHÎ MEZHEPLERİN BİRBİRLERİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Nazım BÜYÜKBAŞ	
Cemâleddin Aksarâyî'nin "Kitâbu Reddi Şerhi Mecmai'l-Bahreyn" Adlı Reddiyesi Bağlamında Hanefî Mezhebine Yönelik Eleştirileri ve Değerlendirilmesi	9
<i>Doç. Dr. Ahmet İNANIR</i>	
Fıkhnın Teşekkül Sürecinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı İlkeleri Örneği: Ebû Yusuf'un "İhtilâfû Ebi Hanîfe ve İbn Ebi Leylâ" Adlı Eseri	33
<i>Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BALTA</i>	
İslâm Ekonomi Doktrini Heterodoks Bir İktisat Okulu mudur?	67
<i>Dr. Öğr. Üyesi Adem LEVENT</i>	

OTURUM IV-D

TEFSİR GELENEĞİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ	
Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye Yönelik Tenkitlerin Değerlendirilmesi	79
<i>Doç. Dr. Mehmet YOLCU - Arş. Gör. Ayşe TOKAY</i>	
Klasik Tefsir Kültürümüz ve Hoşgörü Yelpazesi	99
<i>Dr. Öğr. Üyesi Fikret GEDİKLİ</i>	
Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i 'ânî'l-Münker İlkesi Bağlamında Tenkid Üslûbu	109
<i>Dr. Öğr. Üyesi Bekir KARADAĞ</i>	

OTURUM IV-E

OSMANLI: İLİM - SİYASET ve ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ	
Müslüman Ailede Tahammül Eğitimi (Sabır)	125
<i>Dr. Öğr. Gör. Bülent Uğur KOCA</i>	
Sultan II. Abdülhamid Yönetimine Karşı Muhalefette Dînî Söylem: Osmanlı Gazetesi Örneği	149
<i>Dr. Öğr. Üyesi Hidayet KARA - Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA</i>	
İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirisi: Saçaklızâde Mehmed Efendi Örneği	159
<i>Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TAŞKIN - Arş. Gör. Sadi YILMAZ</i>	

OTURUM V-A

İSLÂM KÜLTÜR TARİHİNDE ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN

XI. Yüzyılda Müslüman-Hıristiyan İlişkilerinde Entelektüel Boyut: Süryânî Nusaybinli

İliya ve Mervânî Veziri Ebu'l-Kâsım el-Mağribî'nin Tartışma Meclisleri173

Doç. Dr. Mehmet ALICI

Kutadgu Bilig ve İslâm Düşüncesinde Eleştirinin Evrenselliği183

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet RUZİBAKİ

Moral Codes of Ahl-Albayt in Critical Dialogues and Debates With Opponents199

Dr. Morteza MADDAHİ

OTURUM V-B

FARKLILIĞIN ÖĞRETİCİLİĞİ-İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE FARKLI OLANLA YÜZLEŞME (İMKÂN VE SINIRLILIKLAR)

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ömer TÜRKER

Müslümanlarda Menâkıb ve Mesâlib Geleneği217

Prof. Dr. Erkan YAR

Dini Söylemde Eleştiri, Üslup ve Medya231

Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Kerrâmilerin Antropomorfist Allah Tasavvuruna Fahreddin Râzî'nin Yönelttiği

Eleştiriler.....245

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA

OTURUM V-C

TE'VİL VE TEKFİR ARASINDA TENKİD KÜLTÜRÜ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Akif AKTO

İslâm Düşüncesinde Kelâm İlmine Yöneltilen Başlıca Tenkidler.....263

Doç. Dr. Hilmi KARAAĞAÇ

Tekfir ve Te'vil Arasına Sıkıştırılmış Düşünce Özgürlüğü Serüvenimiz277

Doç. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ

Klasik Kelâm Eserlerinde Tenkid-Küfür İlişkisi.....303

Doç. Dr. Harun ÇAĞLAYAN

OTURUM V-D

TASAVVUF GELENEĞİNDE ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Selim ÖZARSLAN

Tasavvufta Tenkid Kültürü.....321

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Anadolu'nun Manevi Mimarlarından Şeyh Ebû'l-Hasan el-Harakâni'nin Tenkid Ahlakı.....337

Doç. Dr. Ahmet Emin SEYHAN

Sabır Ahlakının Süfilerde Yansıması.....345

Dr. Öğr. Üyesi Mesut YİĞİT

OTURUM V-E

İSLÂM HUKUKUNDA ELEŞTİRİ METODOLOJİSİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Mehmet BİRSİN

İmam Şâtıbî'nin Usûl Bağlamında Bid'atleri Eleştiri Yöntemi.....353

Doç. Dr. Nazım BÜYÜKBAŞ

İslâm Hukukunda Eleştiri Kültürü ve İlm-i Hilâf Disiplini.....371

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem YILMAZ

Bir Eleştiri Türü Olarak İslâm Geleneğinde Hristiyanlara Karşı Yazılan Reddiyeler.....383

Doç. Dr. Bekir Zakir ÇOBAN

OTURUM VI-A

POPÜLER DİNDARLIK, HALK DİNDARLIĞI VE ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Ahmet Emin SEYHAN

Halk Dindarlığına Eleştirel Bir Bakış: Mollakent Örneği.....393

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Müslüman Bir Sanatçı Olarak Rasim Özdenören'in Eleştiri Anlayışı407

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZGER

Ortadoğu'da Toplumsal Barışın Sağlanmasında Yüksek Din Öğretimi Kurumlarının

Rolü: Ürdün Örneği.....413

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDIN

OTURUM VI-B

KUR'ÂN'DA ELEŞTİRİ İLKELERİ ve TAHAMMÜL SINIRLARI

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Kur'ân'a Göre Ötekine Tahammülün Sınırları.....421

Doç. Dr. Ahmet ABAY

Hz. Peygamber'in Risalet Görevini İfa Ederken Oluşturduğu Tenkid Kültürü ve

Bunun Kur'ânî Temelleri439

Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir KARAKUŞ

OTURUM VI-C

HADİS TARİHİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ

İsnâ Aşeriyye İmâmiyye'sinin Muteber Saymadığı Ehl-i Sünnet Hadis Kaynaklarını

Polemik ve Tenkit Maksatlı Olarak Kullanması.....457

Prof. Dr. İbrahim KUTLUAY

Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil'in Eleştiri Kültürüne Katkısı483

Dr. Öğr. Üyesi Yakup KOÇYİĞİT

Ehl-i Rey Anlayışının Eleştirel Düşünceye Katkısı.....497

Dr. Öğr. Üyesi Salahattin AYDEMİR

Hiz. Osman Döneminde Fikir Hürriyeti (Ebû Zer Örneği)523

Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman DEMİRCİ

OTURUM VI-D

KLASİK ARAP EDEBİYATINDA ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Abdülcebbar KAVAK

Dil Âlimleri Arasındaki Eleştiri Kültürü ve Ebû Hayyân'ın Eleştirilerinden Örnekler.....535

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Nafî ARSLAN

el-İstidrâk Adlı Eseri Bağlamında Ziyâüddin İbnü'l-Esîr'in İbnü'd-Dehân'a

Yöneltiltiği Eleştiriler551

Dr. Öğr. Üyesi Rifat AKBAŞ

Ziyyauddin İbnü'l-Esîr'in el-Meselu's-Sâ'ir fî Edebi'l-Katibi ve's-Şair Adlı Eseri

Etrafında Gelişen Eleştiri Edebiyatı.....565

Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

OTURUM VI-E

İSLÂM'IN TEMEL KAYNAKLARI AÇISINDAN ELEŞTİRİ GELENEĞİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Atik AYDIN

Eleştirel Düşüncenin İnşasında Temel Bir Dinamik Olarak Kur'an579

Doç. Dr. Akif AKTO

Dinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkının Antropo-Filozofik Temellerine Dair

Kur'ânî Mülâhazalar: Homo Muslimus Modeli599

Doç. Dr. Hacı Mustafa AÇIKÖZ

MÜSLÜMANLARDA MENÂKİB VE MESÂLİB GELENEĞİ

Erkan YAR*

Menâkıb ve Mesâlibin Yapısı

Menâkıb ve mesâlib; bir kimsenin başkası hakkındaki nitelemeleridir ki onların olumlu ve olumsuz, övülen ve yerilen özelliklerini içerirler. Başkası hakkındaki bu tür nitelemeler için çeşitli alanlarda farklı isimler kullanılmaktadır. Başka nesnelerle ilişkili bu tür nitelemeler hakkındaki farklı kullanımların ortak özelliklerini dikkate alarak en genel bir sözcük olarak konuyu *menâkıb* ve *mesâlib* olarak isimlendirmek mümkündür. Ancak mesâlib ve menâkıb çeşitli yönlerden incelendiğinde eleştiriden farklı bir eylem olduğu açıkça görülmektedir. Menâkıb ve mesâlib eleştiriden farklıdır. Eleştiri sözcüğü asıl olarak elemek fiilinden türemiştir ki elemek de ilk anlamında bir elek kullanarak nesneleri ayırtırmadır. Bu ayırtırmada amaç, kişinin amacına uygun olanı diğerlerinden ayırt etmek ve onu almaktır. Nesnel evrenden düşünsel evrene taşındığında eleştiri; bir yöntem kullanmak suretiyle herhangi bir düşünce ile sistematik olarak etkileşime girmektir. Eleştiri sözcüğü Arapçada *nakd* olarak ifade edilmektedir ki *nakd* ilk nesnel anlamında bir metali dövmek suretiyle onu elverişli hale getirmek/*para* yani değer kazandırmaktır.¹

Diğer bir deyişle *nakd*; bir nesneye başka birinin bakması ve ona değer biçmesidir. Bu açıdan bakıldığında tenkit etmek; bir kimsenin bir şeye değer biçmesi yani değerlendirmesidir.

İnsanın üç temel parçadan oluştuğu günümüzde genel bir kabuldür. Bunlar da; biliş/*cognition*, eylem/*action* ve duygudur/*emotion*. İnsanın oluştuğu bu üç unsur hakkında kullanılan nitelemeler de kendi doğasına uygun olarak farklılaşmaktadır. İnsan zihninde kesinleşmiş yargılar olarak inançlar hak ve batıl olarak nitelenmektedir. Bir inancın hak olması onun olguya uyması yani gerçekliğe uygun olması anlamındayken; bir inancın batıl olması onun olgusal karşılığının olmaması anlamındadır. Batılın olgusal karşılığı olmadığından, o olguda herhangi bir amaç gerçekleştirilemez. Bu nedenle batıl, amacı olmayan her şey için de kullanılabilir. Fiil sözcüğü bir varlıkta ortaya çıkan her türlü oluşu ifade etmesine rağmen, amel söz-

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Anabilim Dalı, eyar@firat.edu.tr

¹ Halil b. Ahmed, *nakd* sözcüğünün dirhemleri ayırmak ve onları insana vermek ve almak anlamında olduğunu, *inkiyâd* ve *nakd* sözcüğünün ise oyun amacıyla cezve parmakla vurmak için kullanıldığını belirtmektedir. Halil b. Ahmed, el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûnî-İbrâhim Sâmîrî, Mektebet'u Hilal, trs., 5/118; Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Muhammed Avad Murab, Beyrut: Dâr'u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001, 9/50.

cüğü insanın bir kastı gerçekleştirmek için işlediği fiiller için kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ameller iyi ve kötü olarak nitelenmektedir. İnsanın bir diğer parçasını oluşturan ahlak; insanda kalıcı ve kökleşmiş niteliklere atıfta bulunmaktadır. Ahlak alanındaki her şey övülen ve yerilen olarak nitelenmektedir. Bir kimse hakkındaki nitelemeler de gerçekte onun bu üç yönü ile ilişkili olarak gerçekleşmektedir. İnsanın bir amaç için kendisi dışında yaratıcılığının dışı vurumu olarak gerçekleştirdiği eserler yani sanat yapıtları güzel ve çirkin olarak nitelenmektedir. İnsanın zihinsel önermeleri mantık ilminin alanına girdiğinden; önermeler de ancak mantık kurallarına uygunluğu bakımından tutarlı ve tutarsız olarak nitelenebilirler. Ancak menâkıb ve mesâlibte bir insanın görüşleri, amelleri ve ahlakı nesnel olarak incelenmemekte; onu övmek ve yermek için onunla ilişkili eylemler üretilmektedir.

İnsanın başka bir kimse ile ilişkili olarak nitelemeleri *menkabe* ve *meslebe* olarak adlandırılmaktadır. Türkçe bir terim olarak *meslebe*yı karalama ve *menkabeyi* de aklama olarak ifade etmek mümkündür. Türkçede karalama; leke sürmek ve kötülük yüklemek anlamına geldiği gibi aklama da; suçsuz ve borçsuz olduğu yargısına vararak birini temize çıkarmak, tebriye etmek ve ibra etmek² anlamına gelmektedir. Kara ve ak sözcükleri bir renge atıfta bulunsa da, simgesel olarak ak temizliğe ve saflığa ve kara ise kirliliğe ve kötülüğe vurgu yapmaktadır. *Menkabe* sözcüğünün Arap dilinde erken dönemden itibaren yaygın bir kullanımının olmadığı söylenebilir. Çünkü ilk dönem Arapça sözlüklerde *menkabe* kullanımına rastlanılmamaktadır. Bu sözcüğün türediği *nakb*; bir duvarı delerek arakasına ulaşmak, iç organlara ulaşmak için cesedi delmek anlamına gelmektedir ki baytarın hayvanın karnındaki sarı suyun akması için derisini deldiği alete de *minkabe* denilmektedir. *Nakib* ise bir topluluğa tanıklık edene denilmektedir ki o kimse söz konusu topluluğun bilginleri ile birlikte olmakta, onların sözlerin iştirmek ve onların yararına ve zararına olan şeyleri doğrulamaktadır. Bununla bağıntılı olarak *nakib* (ç. *nukebâ*) ise bir topluluğa haberleri ve olayları anlatan ve onların da o kimseyi doğruladığı kişi anlamında kullanılmaktadır.³

Menâkıb ve mesâlib şahıslar hakkında olduğu gibi soylar, topluluklar ve mekânlarla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Bu durumda *menkabe* kavramının anlamı fazilet kavramına yaklaşmaktadır. Menâkıb ve mesâlib sıradan insanlar hakkında

² Hasan Eren- Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 7/793, 1/38.

³ Bu sözcüğün anlamları hakkında bkz. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, 5/179; Ebû Bekr Dirrîd el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzi Münîr Baalebekî, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, 1987, 1/374-375; Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, 9/159; Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, 9/159; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muhkem'u ve'l-Muhitu'l-A'zâm*, thk. Abdülhâmid Handâvî, Beyrut: Dâru'l-Kututbi'l-İlmiyye, 2000, 6/450-453; Muhammed b. Mukrim Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, h. 1414, 1/765-770; Bazı Arap sözlük yazarları *menkabe* sözcüğünün övgü anlamına gelen *medh* sözcüğünden türemiş *umdühe* sözcüğüyle aynı anlamda olduğunu belirtmektedirler. Bkz. Ahmed b. Fâris, *Mu'cem'u Mekâyisu'l-Luğa*, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârun, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979, 5/308;

oluşturulmamaktadır. Belki de ilk menkabelerin sahabeler hakkında yazıldığı söylenebilir. Bu nedenle hadis eserlerinde *Kitâbu'l-Menâkib* adında bölümler ve bablar oluşturulmuştur. Örneğin Buhârî'nin *Sahih* adlı eserinde muhacir ve ensar gibi sahabeden bazı ortak niteliklere sahip insanların menkabeleri anlatıldığı gibi, özel olarak bazı kişilerin menkabeleri de anlatılmaktadır. İsim verilerek menkabesi anlatılan sahabelerin kendileri hakkında bazı kimseler tarafından ilk dönemden itibaren çeşitli olumsuz inanç nitelemelerinin ve yergilerin olduğu kimselerden oluşmuş olması dikkat çekicidir.⁴ Bu anlayışın ortaya çıkardığı en önemli eğilim sahabenin faziletine ve menkabelerine ilişkin yazılan eserlerdir.⁵ Buna ek olarak sahabe hakkında inanç geliştiren ve onları çeşitli fiillerini dikkate alarak tekfir eden anlayışa karşın, genel olarak sahabeyi övme, sahabe içerisinde belirli grupları övme, ensar ve muhaciri övme, Rıdvan biatına çıkarılanları övme şeklinde anlayışlar ortaya çıkmıştır. Şia'nın, elçinin ev halkına/*ehl-i beyt* karşı olumsuz tutum geliştiren sahabeleri tekfir etmesine karşın, Ehl-i Sünnet de müjdelenmiş on/*el-aşaretu'l-mübeşşere* inancını geliştirmiş ve bu on kişinin menkabelerini anlatmayı adet edinmiştir.⁶ Muhammed'in (a.s.) eşleri hakkındaki menkâbeler de elçiden sonraki anlayışlarla ilişkilidir. Özellikle de Şia'nın onun eşleri hakkındaki anlayışını reddetmek için çeşitli menkâbeler oluşturulmuştur.⁷

Menâkib ve Mesâlibin Kaynakları

Bir kimsenin kendisi hakkındaki konuşması biyografi olarak adlandırılmaktadır. Ancak bir kimsenin bir başkası hakkındaki nitelemeleri olarak mesâlib ve menâkib, genel itibarıyla başkalarından rivayetlere dayanmaktadır ki bu da bu tür bilgilerin haber niteliğinde olması anlamındadır. Haberin olguya uygunluğunu dikkate alan kelimacılar haberi *el-haberu's-sâdik* olarak adlandırmışlardır. Ancak hadis ilmi açısından haberden çok haberi verenin nitelikleri önem arz ettiğinden muhaddisler haberi *haberu's-sâdik* olarak kavramsallaştırmışlardır. Bu ikisi arasın-

⁴ Örneğin Buhârî'nin eserinde menkâbleri zikredilerek hakkında bab oluşturulan sahabeler Ömer b. Hattâb, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Ca'fer b. Ebî Tâlib, Zubeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zeyd b. Hârise, Abdullah b. Ömer, Ammâr ve Huzeýfe, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hasan ve Hüseyin, Bilâl b. Rebâh, Ebu Huzeýfe'nin mevlası Sâlim, Abdullah b. Mesûd, Fâtıma, Sa'd b. Mûaz, Muâz b. Cebel, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Talha ve Abdullah b. Sellâm'dır. Bkz. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahih*, thk. Muhammed Zühbeyr b. Nâsır'u'n-Nâsır, Beyrut: Dâr'u Tûkî'n-Necât, h. 1422, 5/10-37.

⁵ Sahabenin faziletine ilişkin bağımsız eserler telif edildiği gibi sahabenin fazileti kelim eserlerinin de konusunu oluşturmuştur. Ancak kelim edebiyatında sahabenin fazileti asıl olarak imamet konusuyla ilişkilidir. Bkz. Ebu Muhammed Ali b. Ahmet İbn Hazm, *el-Fasl fi Milal ve'l Ehvâ ve'n Nihal*, Thk. Muhammed İbrâhim Nasr- Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1986, 4/181-232.

⁶ Muhibbuddin Taberî, *Kitâbu'r-Riyâdu'n-Nadare fi Menâkibi's-Şecere*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1996.

⁷ Örneğin bkz. İbn Mansûr İbn Asâkir ed-Dimeşkî, *Kitâbu'l-Erbâin fi Menâkibi'l-Ümmehâti'l-Mü'minin Rahmeturrahli Aleyhim Ecmein*, thk. Muhammed Mutî el-Hâfız-Gazve Bedir, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, h. 1406. Bu eser her ne kadar elçinin eşlerinin menkâbelerini anlatmak üzere telif edilmiş ise de asıl olarak Aişe'nin menkâbelerinin eserde daha fazla yer aldığı görülmektedir.

daki ayırım kelimcilerin ve hadisçilerin habere bakışını açıklamaktadır. Kelamcı haberin olguya uygunluğunu araştırırken, hadisçi haberi verenin niteliklerini araştırmaktadır. Bu nedenle kelam ilminde haberin olguya uygunluğuna ilişkin ilkeler üretilmeye çalışılırken, hadisçiler haberi verenin niteliklerini incelemek için cerh ve tadil ilmini geliştirmişlerdir. Cerh ve tadil ilmi bir kimsenin kusurlarını ortaya koymak veya onun olumlu niteliklerini belirlemektedir. Menkabe ve meslebeler, raviler tarafından rivayet edilmektedir ki bu da ravilerin cerh ve tadil ilminin verilerine göre incelenmesi anlamındadır.⁸ Ancak kelam ilmi açısından haberin olguya uygunluğu asıl olduğundan, menâkıb ve mesâlib olguya uygunluğu yönünden inceleme konusu edinilmektedir.

Menkabe ve meslebe bir kimsenin başkası hakkında *tecessüs* ve *tehasşüs* yöntemiyle elde ettiği bilgiler değildir. İnsanın bilgi elde etme yöntemi olarak *his*; duyu organlarıyla elde edilen bilgiler için kullanılmaktadır. Bir kimsenin başkası hakkında duyu organlarını kullanarak elde ettiği bilgiler için de hislerle yani duyularla elde edilen bilgiler denilir. Ancak *ces* asıl olarak bir kimsenin damarına dokunarak hasta veya sağlıklı olduğu yargısında bulunmaktır ki bu *his* sözcüğüne göre daha özeldir.⁹ Bununla birlikte *his* ve *ces* sözcüklerini aynı anlamda olduğunu söyleyenler de vardır. Zemahşerî, *velâ tecessesü/tecessüs* etmeyiniz ayetinin *velâ tehasşasü/tehasşus* etmeyiniz şeklinde de okunduğunu, *tecessüs*ün bir şeyi istemek ve araştırmak şeklinde de okunduğunu, nitekim *telemmüsün* de bir şeye dokunarak onun hakkında bilgi elde etmek anlamına geldiğini, “*tecessüs* etmeyiniz” yasaklamasından kastedilenin de “Müslümanların avretlerini ve ayıplarını araştırmayınız ve gizledikleri şeyleri açığa çıkarmayı istemeyiniz” şeklinde olduğunu söylemektedir.¹⁰ Başkası hakkında *tecessüs* etmenin *tehasşüs* etmekten daha özel olması, *tecessüs*ün daha özel yani gizlenmiş olan ve kesin bir bilgi elde etmek şeklindeki anlamından ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda Kur’an’da *tecessüs* yasaklanmıştır. Nitekim “*Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz!*”¹¹ ayetinde başkalarının örtük eylemlerini araştırmak yasaklanmıştır. Ancak “*İsa, onların inkârlarını duyumsayınca, “Allah yolunda yardımcılarım kim?” dedi. Havariler, “Biziz Allah yolunun yardımcıları. Allah’a iman ettik. Şahit ol, biz Müslümanlarız” dediler*”¹² ayetinde ise bir kimsenin başkalarının fiillerini duyularıyla kavramasına dikkat çekilmektedir.

⁸ Cerh ve tadil ilmi hakkında bkz. Emin Aşıkutlu, “Cerh ve Ta’dil”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: 1983, 394-401.

⁹ Râğib el-İsfehâni, *el-Müfedaât fî Ğaribi'l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, h.1412, 196.

¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/372.

¹¹ Hucûrât 49/12.

¹² Âlu İmrân 3/52.

İnsanın bir başkası veya başkaları hakkındaki nitelemeleri, herhangi bir çıkar amacıyla olumlu veya olumsuz olmaktadır. Sözelimi insanın yeryüzünde halife olarak görevlendirilmesi olgusunun simgesel anlatımında melekler insanı “*fesat çıkaran*” ve “*kan döken*” olarak nitelemişlerdir. Fesat çıkarmak soysal düzenin bozulmasını ifade ettiği gibi kan dökmek de bir kimsenin diğerine üstün gelmesi için onu yok etmek anlamını ifade etmektedir. Ancak meleklerin kendileri yeryüzünde halifelik görevine talip olduklarından “*Allah’ı hamdiyle tesbih eden ve onu takdis eden*” olarak nitelemişlerdir. Tesbih etmek bir kimsenin olumlu niteliklerini zikretmekken, takdis etmek de bir kimseyi olumsuz niteliklerden arındırmak anlamındadır. Ancak Allah, varlıklara isimler koymak şeklindeki insanın üstün özelliklerini açığa çıkardığında, insanın üstün özelliklerine işaret etmek üzere ona secde etmelerini emretmiştir.¹³

Menkabe ve Meslebinin Yazarları

Bir kimsenin başkası hakkındaki övücü ve yeric nitelemeleri genel olarak çatışma ortamlarında varlık bulmaktadır. Müslüman topluluklarda bu iki kavramın karşıt olarak gelişmesi bunun en önemli belirtisidir. Menkabe ve meslebinin dinsel alanda ortaya çıkması da bu övgü ve yergide dinsel eylemlerin dikkate alındığının göstergesidir.

Toplumların övgü ve yergi için kullandıkları nesnelerin zaman ve mekâna göre değişmesi, asıl olarak kültür farklılıklarından kaynaklanmaktadır. İslam öncesinde olduğu gibi İslam’dan sonra da Arap feodalitesinin devam ettiği söylenebilir. Hatta kabilelere dayalı sosyal yapının pek çok düşmanlık ürettiği görülmektedir. Benu Ümeyye ve Benu Hâşim arasındaki düşmanlık vahyin inzal sürecinin çok öncelerine dayanmaktadır.¹⁴ Bu iki kabile arasındaki çatışma Muhammed’in (a.s.) elçi olarak görevlendirildiği dönemde de devam etmiştir. Ümeyyeoğulları’nın İslam’ı kabul etmemelerinin nedeni, Mekke’de kurdukları otoritenin yıkılmaması, kazançlarının devam etmesi vs. maddi olduğu gibi; elçinin Haşımoğulları arsından çıkması da sayılabilir. Bu nedenledir ki Ümeyyeoğulları ancak Mekke’nin fethinden sonra İslam’ı kabul etmişlerdir. Bu durumun kendi gücünü kaybeden bir topluluğun zorunlu bir eylemi olduğu söylenebilir. Kaldı ki Kur’an “*Size ne oluyor da, Allah yolunda harcamıyorsunuz. Hâlbuki göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. İçinizden, fetihten önce harcayanlar ve savaşanlar bir değildir. Onların derecesi, sonradan harcayan ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah, hepsine de en güzel olanı vadedmiştir. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır*”¹⁵ ayetinde fetihten önce ve sonra infak edenler ve savaşların aynı derecede olmadığı ifade etmektedir. Bu anlatımda infakın savaş için yapılan harcamalar olduğu söylenebilir. Benü Ümeyye ve Benü

¹³ Bu anlatımlar için bkz. Bakara 2/30-38; A’raf 7/10-27 vd.

¹⁴ Kureyş kabilelerinden olan Benü Ümeyye ve Benü Hâşim arasındaki çatışma ve düşmanlık hakkında bkz. Takiyuddin el-Makrizî, *en-Niza’ ve’t-Teğâsum fî mâ beyne Beni Ümeyye ve Beni Hâşim*, thk. Hüseyin Münis, Kahire: Dâru’l-Marife, trs.

¹⁵ Hadid 52/10.

Hâşim arasındaki çekişme ve çatışmanın tarihsel gelişimini inceleyen Makrîzî, kendisinin Şia inancına sahip olması nedeniyle Ümeyyeoğullarının mesâlibine değinmekte ve onların Kâbe'yi yıktıklarını, Allah'ın elçisini halifesiz bıraktıklarını, sahabenin boynuna kelepçe vurduklarını, namazların vakitlerini değiştirdiklerini, Müslümanların ellerine nakışlar yaptıklarını, onlardan bazılarının elçinin minberinin üzerinde yediği ve içtiğini, onların zamanında İslam yurdunda baki'de Müslümanların kadınlarının ırzına geçildiğini belirtmektedir.¹⁶

Tarihsel süreçte siyasal ve sosyal nedenlerle mezheplerin oluşması, her mezhebin kendi âlimlerini övmelerini ve karşıtlarının âlimlerini de yermelerini beraberinde getirmiştir. Menkabe ve meslebe geleneğinin önemli örneklerine bu mezhepler arası çatışmada rastlamaktayız. Bu amaçla yazılan menkabelerde bir kimsenin dinsel emir ve yasaklara bağlılığı, ritüelleri yerine getirmeye özen göstermesi zikredilirken, meslebe geleneğinde ise aynı kişi neredeyse dinden çıkmakla nitelenmektedir. Eş'ariliğin belirli nedenlerle gelişmesi, Ashâbu'l-Hadis ekolünden bazılarının Eş'ari ve onun yöntemini izleyenleri eleştirme davranışını beraberinde getirmiştir. Eş'ariliğin gelişmesi asıl olarak iktidarların Ashabu'l-Hadis yöntemi ve inançlarıyla muhaliflere cevap verememesiyle ilişkilidir. Muhalifler genel olarak akli yöntemleri kullandığından, Ashabu'l-Hadis'in nass odaklı ve akıl karşıtı yöntemiyle onlara cevap vermek imkânsızlaşmıştır. Eş'ari ve Eş'arilikle ilgili kötüler bu döneme aittir. Ahvâzî'nin Eş'ari'nin mesalibini yazdığı eseri bu dönemim en önemli eserlerinden birisi olarak gösterilebilir. Ahvâzî bu eserinde Eş'ari'nin şeriatla alay ettiğini, kötülükleri işlediğini ve farz olanları terk ettiğini ifade etmektedir.¹⁷ Eş'ari eleştirisi bağlamında o, "zamanında Mutezili olan iki kimse vardır ki onlar yoldan çıkmış ve mülhid olmuşlardır. Onlar da İbnu'r-Ravendî ve Eş'ari'dir"¹⁸ demektedir. İbn Asâkir'in Eş'ari'yi savunmasına karşı İbn Muberrred de ona bir ret yazmış ve Ahvâzî'yi desteklemiştir.¹⁹ Bir kimseye özgü olarak vefatından sonra ortaya çıkan menakıb ve mesalib geleneğinde, bu eserleri yazanların amaçları etkili olmaktadır. Bu amaçlar da bir kimseye karşıt olmak veya taraf olmaktır.

Menakıb geleneğinin en önemli eserlerinin tasavvuf alanında ortaya çıkması yadırganmamalıdır. Zühd yaşamından kurumsal sufi yaşama geçişte tasavvuf bireysel bir tutum olmaktan çıkıp, toplumsal bir yaşama dönüşmüştür. Tarikat biçimindeki yapılanmalarda velayet otoritesi ortaya çıkmıştır. Bu yapılarda veli; kendisinde karizmatik liderlik niteliği bulunan kişidir. O, kendisine atılan bu karizmatik liderlikten ötürü, kendisinden olağanüstü olaylar ortaya çıkan bir kimse konumuna yükselmekte ve korunmuşluk/*mahfûz* niteliği yüklenmektedir. Sufilerin menkabelerinde onların herkeste var olan özellikleri ve nitelikleri yerine, ayrıcalıklı

¹⁶ Makrîzî, *en-Niza'*, 34-35.

¹⁷ Ahvâzî, *Mesâlib*, 159

¹⁸ Ahvâzî, *Mesâlib*, 159

¹⁹ Yusûf b. Hasan Abdulhâdî İbn Müberrred, *Cemu'l-Cuyûş ve'd-Desâkir Alâ İbn Asâkir*, thk. Muhammed Fevzî Hasan Sa'd, el-Câmiatu'l-İslamiyye vi Medineti'l-Munevvere, h.1418.

özellikleri yer almaktadır. Onların ayrıcalıklı özellikleri de; faili Allah olan bazı fiillerin onda gerçekleşmesi/*kerâmet* ve onun günah işlemekten korunmuş olmasıdır/*mahfuz*.

Tasavvufun Müslümanlarda kabul edilmesi ve yaygınlaşmasının belirli nedenleri vardır. Özellikle Ehl-i Sünnet teolojisi yapısı itibarıyla başlangıçta mistik tutum ve düşüncelere kapalı olmuştur. Bunun nedeni bu ekol içerisinde gelişen bid'at anlayışıdır ki bu anlayışta bid'at; Arap toplumsal yaşamında var olmayan ve acemin yaşam ve düşüncelerinden Araplara geçen her şeyi içermektedir. Ancak Ehl-i Sünnet, Müslümanların yönettiği coğrafyada gelişen siyasal-dini olaylara ve akımlara karşı koyabilmek için iki temel olgunun kendi içerisine girişine izin vermiştir. Bunlardan birincisi felsefe ve diğeri de tasavvuttur. Bu iki olgunun Arap toplumsal ve düşünsel yaşamına girmesinin bir gereklilik olarak ortaya çıkması, karşıtların inançlarını felsefi kavram ve kanıtlarla açıklamalarına karşı Arapların kendi yaşam biçimlerini ve düşüncelerini bu ilimler olmadan savunamıyor olmasındandır.

Karşıt kavramlar karşıt olgular nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Menâkıb ve mesâlib karşıt olgular olduğundan her iki gelenek çatışma ortamlarının ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yargı destekleyen bir olgu olarak Müslümanlar arasında halkçılık/*şuûbiyye* yani halkların eşitliği hareketi ortaya çıktığında karşıtların bu geleneği ifade eden eserler yazmış olmalarıdır. Şuûbiyye hareketi başlangıç evresinde toplulukların eşitliği öğretisini geliştirmiş olmasına karşın, sonraki evrelerde acemin Araba üstünlüğü öğretisi yaygınlaşmıştır. Arapların mesâlibini yazan İbn Kelbî, asıl olarak şuûbiyyedendir. O, eserinde Araplardan hırsızlık, zina, içki içme, adam öldürme vs. kötü fiilleri işleyenleri zikretmektedir.²⁰ Câhız, Şuûbiyyeyi eşitliği benimsemiş gözükerek Arap hatipleri ayıplayanlar olarak tanımlamakta ve onların Arap hatipleri, Arapların geliştirdikleri ilimleri ve savaşları ayıpladıklarını belirtmektedir.²¹ Bağdâdî de Şuûbiyye'yi Acemi, Araba üstün görenler olarak tanımlamaktadır.²² İbn Hacer Haytemî ise Arapları öven bir eser telif etmiş ve bu eserinde Arabı sevmenin elçiyi sevmek anlamına geldiğini, Arabın zelim olması durumunda İslâm'ın da zelim olacağı, Arabı aldatanların şefaatten mahrum kalacakları²³ vs. İslâm'ın genel ilkelerine aykırı bazı nitelemelerde bulunmuştur. Çükü "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve tanışmanız için sizi halklara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, kurallara en çok uyanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır"²⁴ ayetinde insanların halklara ve

²⁰ Ebu'l-Munzir Hişam b. Muhammed es-Sâib İbn Kelbî, *Mesâlibu'l-Arab'i vel-Acem'i*, thk. Necâh et-Tâi, Beyrut: Dâru'l-Hedy'i li İhyâi't-Turâs, 2008.

²¹ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut: Dâr'u ve Mektebet'u Hilâl, h. 1423, 3/5, 9.

²² Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Firkati'n-Nâciyye*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1977, 285.

²³ Bkz. İbn Hacer el-Haytemî, *Meblêgu'l-Ereb'i fi Fahri'l-Arab'i*, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1990, 23-36.

²⁴ Hucûrât 49/13.

kabilelere ayrılmasının sadece bir kimlik ifade edeceği ancak asıl değerın insanlar tarafından benimsenen kurallara uymakla elde edilebileceği belirtilmiştir.

Menâkıb ve Mesâlib Nesneleri ve Farklılaşması

Menâkıb ve mesâlib nesnelerinin zaman ve mekâna göre farklılaşması, toplumsal kabullerle ilişkilidir. İslam'ın yayıldığı ilk dönemlerde İslam'ı bir din olarak kabul edenler, herhangi bir Müslümanın faaliyetleri sonucu onu kabul etmekteydiler. Bu durumda bir kimsenin eliyle yani aracılığıyla Müslüman olmak erdemli bir fiil olarak kabul edilmiştir. Arap dilinde bir kimse aracılığıyla Müslüman olmak, "bir kimsenin eliyle/Müslüman olmak" şeklinde nitelenmektedir.

Menkabelerde bir kimsenin yükümlülükleri dışında yaptığı ritüeller konu edilmştir. Bu durumda da menakıbın nesnesini gece ibadeti oluşturmakta ve namazı abdesti ile sabah namazını kılmak, geceyi ibadet ve tefekkürle geçirmek anlamına gelmektedir. Hâlbuki Kur'an'da elçiye emredilen teheccüd, elçinin vahyin belleğine yerleşmesi ve kalıcı hale gelmesi için gecenin belirli bir zamanında kalkıp Kur'an ayetlerini okuması anlamındadır. Elçinin teheccüd eylemiyle birlikte sahabeden de bazı kimselerin de bu eylemi yaptıkları ancak bazı serzenişlerde bulunduklarını Kur'an anlatmaktadır. Sahabenin bu tutumu sonrası sadece elçi için teheccüdün bir eylem olarak kaldığı görülmektedir.²⁵ Bu nedenle de gecenin insanların dinlenmesi için yaratıldığı anlayışını Kur'an vurgularken, gecenin kendi amacına uygun olarak geçirilmesi de önemsenmektedir.

Menâkıb türü eserlerde bir kimsenin yatsı abdestiyle sabah namazını kılmaması veya kıldırması, bazı zamanlarda önemli bir özellik olarak zikredilmektedir. Örneğin Kuşeyrî, el-Kettânî'den söz eden bir rivayeti aktarırken onların bir yere gittiklerinde kimseyle görüşmediklerini, eğer bir şeyh varsa ona selam verip onunla oturduklarını, sonra mescide gittiklerini Kettânî'nin gecenin başlangıcından sabaha kadar namaz kıldığını, Kur'an'ı hatmettiklerini, sonra kibleye doğru oturduklarını, o esnada tefekkür ettiklerini, sabah olduğunda da yatsı abdestiyle sabah namazını kıldıklarını belirtmektedir.²⁶ Yatsı abdestiyle sabah namazını kılmak İbrahim b. Edhem ile ilişkili olarak da rivayet edilmektedir.²⁷ Ebû Hanîfe'nin menkabelerini yazan Zehebî, Ebû Hanîfe'nin yatsı abdestiyle sabah namazını kıldığı, geceyi ibadet-

²⁵ "Şüphesiz Rabb'in, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmı, yarısı ve üçte birinde kalktığını biliyor. Beraberinde bir topluluk da böyle yapıyor. Allah, gece ve gündüze bir ölçü koymuştur. Sizin buna gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi bağısladı. Artık, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun" (Müzzemmil 73/70) ayetinde elçinin gece kalkma fiiline sahabenin de iştirak ettiği ifade edilmekte ve "Gecenin bir kısmında da uyanarak sana özel olarak teheccüd et, Rabbin seni övülen makama ulaştır" (İsrâ 17/79) ayetinde teheccüdün sadece elçiye özgü olduğu ifade edilmektedir.

²⁶ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Abdülkerim Abdülhalim-Mahmûd b. eş-Şerif, Kahire: Dâru'l-Ma'rife, trs., 2/452.

²⁷ Ebû Nâim Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfyâ*, (Mısır: es-Seâde, 1974), 7/385.

le ve Kur'an okuyarak geçirdiğine ilişkin rivayetlere yer vermektedir.²⁸ Ahvâzî'nin karalamalarına cevap veren İbn Asâkir, Eş'arî'nin yirmi yıl yatsı abdestiyle sabah namazını kıldığını belirten bir rivayete yer vermektedir.²⁹

Ahmet Yaşar Ocak menâkıpnameler hakkında yaptığı metodolojik bir çalışmada evliya menâkıpnamelerinin şu özelliklerinden söz etmektedir. Kahramanları gerçek ve mukaddes kişilerdir. Olayların belirli yeri ve zamanı vardır. Sırf eğlenmek, bir eşyanın veya tabiat olayının izahını yapmak için uydurulmuş değildir. Gerçek olduklarına inanılır. Yarı mukaddestirler ve bir doğma gibi kendilerini kabul ettirirler. Konu edindikleri veli hayattayken de, öldükten sonra da meydana gelebilirler. Biçim olarak son derece kısa ve sade bir anlatım tarzına sahiptirler.³⁰ Velilerin menkabeleri hakkındaki bu tespitler, onların amaçlarını dikkate aldığımızda tutarlı gözükmemektedir. Bu anlatılarda amaç herhangi bir kimseyi yüceltmek ve karizmatik özelliklerini ve niteliklerini ortaya çıkarmak olduğundan belirli bir kişi ile ilişkili olmak zorundadır. Kahramanları belirsiz olağanüstülüklerin toplumsal bilinçte var olması ve sonraki nesillere aktarılması imkânsızdır. Bu anlatılar velinin elinde ortaya çıkan olağanüstülükler olduğundan, onlarda olgu ve olayların neliğini açıklamak şöyle dursun; Tanrı'nın bir fiili olarak olağanüstülüklerin gerçekleştiği iddia edilmektedir. Bu menkabelerin kahramanlarının karizmatik özelliklerine olan inanç güçlü olduğundan, bunun doğal sonucu olarak velilerin Allah tarafından doğrulandığı ve desteklendiği inancını çağrıştırmaktadır.

Velilerin menkabelerinin temel konusu keramettir. Muhammed'in (a.s.) vefatından sonra Müslümanların çeşitli kültürlerle karşılaşmalarını incelediğimizde bunların evrelerini şu şekilde açıklamak mümkündür. İlk dönemde Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasal tartışmalar, dinsel kavramların anlamlarını değiştirmiştir. Bu dönemde toplumsal bilinçte var olan anlamları değiştirilmiş kavramlar daha çok siyasaldır. İkinci karşılaşma dönemi olarak felsefi eserlerin tercüme edilmesi ve Müslümanların düşüncesinin felsefenin etkisine girdiği dönemdir. Bu dönemde dinsel kavramların anlamları varlık anlayışını ifade edecek şekilde biçimlendirilmiştir. Üçüncü dönemde ise tasavvufun Müslümanların yaşadığı coğrafyada yaygınlaşması sürecinde dinsel kavramlar mistik anlayışa uygun olarak anlam değişimine uğramıştır. Ehl-i Sünnet teolojisinin felsefi bilgiyi ve mistik bilgiyi benimsemesi ve meşrulaştırmasının bazı nedenleri olduğu söylenebilir. Bunlar da; muhaliflerin felsefi ve mistik bilgiyi kendi inançlarının yapılandırılmasında ve anlatımında kullanmış olmalarıdır. Kavramların tasavvufi bilgi ve eyleme uygun olarak

²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, *Menâkıbü'l-İmam Ebi Hanife ve Saâhibeyhi*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî- Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarâbâd: Lecnet'u l-hyâi'l-Meârifî'n--Numaniyye, 1409, 21.

²⁹ Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tebyîn'u Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'Arabi, h. 1404, 141.

³⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, 33.

değişim süresinde veli, keramet, ilham vs. kavramlar kendi anlamlarından uzaklaştırılmış ve velinin otoritesini inşa edici ve güçlendirici anlamlar kazanmıştır.

Veli; gerçekte bir kimsenin üzerinde etki sahibi olan bir kimsenin yakınlığı yani dostluğudur. Bu anlamda Allah inananların velisi, şeytan ise inkârcıların velisidir.³¹ İlham; varlığın doğasında var olan güçlerdir ki iyilik ve kötülük insanın doğasına yerleştirilmiş; kendisini temizleyenler kurtuluşa ermiş, kendisini kirlütenler de zarara uğramışlardır.³² Keramet; insanın diğer canlılarda olmayan özelliklerini anlatır ki Kur'an'ın Allah merkezli anlatım dilinde Allah'ın âdemoğluna yani beşer türüne ihsan ettiği ayırt ettirici nitelikler olarak anlaşılmaktadır.³³ Kur'an kavramlarının dönüşüm sürecinde bu kavramlar mistik öğretiye uygun olarak anlamlar kazanmıştır. Ehl-i Sünnet teolojisinde velayet otoritesi tıpkı Şia'da imamet otoritesinde olduğu gibi elçilik/*risâlet* otoritesinin yerine inşa edilmiş otorite olduğundan, elçilik otoritesine benzer olarak yapılandırılmıştır.

Veliler hakkındaki menkabe anlatılarının gerçekte ilk olarak onlarda gerçekleşen olaylar olmadığı diğer mezhepler ve dinlerdeki benzer olduğu görülmektedir. Ocak, Ehl-i Sünnet menkabeleri ile bu mezhep dışındaki diğer mezheplerde varlık bulan menkabeler arasında bir karşılaştırma yapmakta ve bu karşılaştırmada motiflerin benzer ve hatta aynı olduğunun görüldüğünü ifade etmektedir.³⁴ Bu karşılaştırma kendilerini Müslüman olarak niteleyen toplulukların kabul ettikleri velayet öğretisi ile kendilerini Hıristiyan kabul eden azizlere nispet edilen olağanüstülükler arasında yapıldığında durumun değişmediği görülecektir. Hatta bu yargıyı daha ileri götürerek çeşitli dinsel kültürlerde elçilere nispet edilen olağanüstülüklerle velilere nispet edilen olağanüstülükler arsında da bir ayrım olmadığı görülecektir.

Tasavvuf yazınında evliya menkabelerinde anlatılan olağanüstülükleri/*keramet* velinin kendisindeki olağanüstülükler ve kendisi dışındaki canlı ve cansız varlıklarda gerçekleştirdiği olağanüstülükler şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Ancak bütün bu olağanüstülükleri gerçekleştiren yani insanın alışık olduğu âdeti bozan gerçekte veli değil Allah'tır. Çünkü keramet gerçekte velinin fiili değil; Allah'ın fiili olarak nitelenmektedir. Bunun içindir ki keramet; velilik iddiasında

³¹ Bakara 2/257; Allah'ın inananların velisi olması onları Kur'an ile hidayete erdirmesindendir. Şeytanın ise inkârcıların valisi olması onlara hükmetmesi ve onları dalaletle sürüklemesidir. Aynı şekilde bu anlam için bkz. Mâide 5/16.

³² Şems 7/10.

³³ Kur'an'da bir varlık türü olarak beşerin karada ve denizde yolculuk yapması, diğer canlılara kıyaslandığında temiz yiyeceklerle beslenmesi, diğer canlılardan farklı olarak ona düşünce gibi bazı özelliklerin verilmesi Allah'ın insan ikramı olarak nitelenmektedir. Bkz. İsrâ 17/70.

³⁴ Bkz. Ocak, *Menâkıp-nâmeler*, 93-95.

bulunan bir kimsenin iddiasını doğrulayan bu dünya yaşamında gerçekleşen âdeti bozan bir olay olarak tanımlanmaktadır.³⁵

Mesâlib tutumunun karşısında bazen fedâil tutumu çıkmaktadır. Fedâil sözcüğü fazilet sözcüğünün çoğuludur ki fadl; iktisattan yani normal olandan artan kısma denilmektedir. Bu da iki çeşittir. Bunlardan birisi yumuşaklık ve ilim gibi övülmüş ve diğeri de bir konuda olması gerekenden ziyade kırgınlık gibi yerilmiştir. Ancak fazilet daha çok övülen şeylerde kullanılmaktadır.³⁶ Kur'an'da fazilet sözcüğünün kullanımları incelendiğinde Allah'ın fazilet sahibi olduğu yani faziletin ondan ortaya çıktığı,³⁷ faziletin Allah'ın elinde olduğu ve dilediğine verdiği³⁸ belirtilmektedir. Bununla birlikte fazilet sözcüğü insana dönük olan nimetle ve rahmetle birlikte kullanılmaktadır.³⁹ Fazlın nimetle ile birlikte kullanılması yani nimetin öncelenmesi nimetin fazlın öncülü olması, rahmet ile birlikte kullanıldığında rahmetin sonra gelmesi ise fazlın sonucunu açıklamaktadır. Ancak bütün bu anlatımlarda faziletin Allah'ın elinde olduğunun ve dilediğine verdiğinin açıklanması, vahyin Allah merkezli anlatım özelliğiyle ilişkilidir.

Kişiler hakkında *fedâil* eserlerinin yazılması, onlarla ilişkili olarak kötüleme, yerme, tekfir etme vs. tutumlarına karşı ortaya çıkmıştır. Erken dönemden itibaren Müslümanların sahabe olarak kavramsallaştırdıkları ve tanımladıkları insanlar hakkında çeşitli inançlar geliştirmişlerdir. Bu inançlar arasında sahabenin tekfir edilmesi de vardır. Çeşitli mezhepler tarafından geliştirilen bu inançlara karşı diğer mezhepler de sahabe hakkında koruyucu inançlar geliştirmişlerdir. Bu inançlar arasında da en önemlisi onların amellerinin üstünlüğü yani niteliksel üstünlükleri olduğudur.

Menkabe ve Meslebe Anlatılarının Çağdaş Dinsel Söyleme Etkisi

Çağdaş dinsel söylemin önemli bir kısmını dinsel hikâye anlatıları oluşturmaktadır. Hikâye aracılığıyla bir değeri anlatmanın değerin toplumsal alanda ortaya çıkmasını ve benimsenmesini elverişli hale getirdiği söylenebilir. Bunun nedeni bu anlatıların söz konusu değerin türedi olmadığı ve tarihsel köklerinin olduğunun belirginleştirmesidir. Bu nedenledir ki Kur'an ayetlerinin önemli bir bölümünde geçmiş toplulukların yaşamları yer tutmaktadır. Bu kıssaların dinsel söylemin bir parçası olması, öncekilerden inananların üstün geldikleri ve vahyin muhataplarının

³⁵ Bkz. Abdulkâhir Tahir b. et-Temîmî el-Bağdâdî, *Kitâb'u Usûli'd-Dîn*, İstanbul: Matbaatu't-Devle, 1928, 170; Velilerin kerametlerinin anlatıldığı menakıb türü bir eser olarak bkz. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, Trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul: MEB Yayınları, 1995.

³⁶ İsfehânî, *el-Müfredât*, 639.

³⁷ Allah'ın fazilet sahibi olması kendisinde olanı insanlara vermesi anlamındadır. Bu bağlamda bazı ayetlerde Allah'ın inananlara fazilet verdiği belirtilirken; diğer bazılarında Allah'ın insana fazilet indirdiği belirtilmektedir. Bu ayetler için bkz. Bakara 2/243, 251; Âlu İmrân 3/74, 152; Yûnus 10/60 vd.

³⁸ Âlu İmrân 3/73;

³⁹ Âlu İmrân 3/171, 174; Bakara 2/64; Nisâ 4/83, 113 vd.

da iman etmeleri durumunda galip geleceklerine motive olmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla yaşanmış ve nihayete ermiş tecrübeler, yaşayanlar için model oluşturmaktadır ki bu model durumuna “güzel örneklik/*el-ustevu’n-hasene*” denilmektedir.

Tarihsel anlatımların belirli bir amacı olduğundan kötü örneklik teşkil eden anlatılar, toplumsal bilinçte varlığını sürdürmemekte ve yok olup gitmektedir. Ancak toplulukları hareket geçirecek bazı toplumsal tipler örnek olarak toplumsal bilinçte var olmaktadır. Sözgelimi her elçi geldiğinde onun karşısında bir inkarcı zalim bu hikayelerin olumsuz tiplerini oluşturmaktadır. Dinsel kıssalardaki bu olumsuz tipler, hak-batıl ve iyi-kötü gibi niteliklerin köklü olduğuna da atıfta bulunmaktadır. Ancak çağdaş dinsel söylemde hikâyeler Allah’ın gönderdiği elçilerin vahiy aracılığıyla anlatılan yaşamlarından olduğu gibi, asıl ve yoğunluklu olarak kişinin kendi benimsediği dinin ilkelerine sahip olanların menkabeleridir.

SONUÇ

Menâkıb ve mesâlib; bir kişi, topluluk, mekân, soy vs. övme ve kötüleme eylemine verilen isimlerdir. Övme ve yeme asıl olarak konu edinilen şeyin konumuna göre değişim göstermektedir. Meslebede konumun aşağısına indirgeme amaç edinilmekteyken, menkabede konumu pekiştirici anlatılar yer almaktadır. Bu eylem; karşıt tutumların sonucu olarak oluştuğundan birini anlamak diğerini de anlamayı ortaya çıkarmaktadır. Konuları dikkate alındığında meslebenin yani ayıpları ortaya koymanın menkabeden önce geliştiği söylenebilir. Çünkü meslebe olumsuz bir eylem ve menkabe de olumlu bir eylemdir. Çoğu kere olumsuz eylemler önce ortaya çıkar ve buna tepki olarak olumlama eylemi ortaya çıkmaktadır.

Meslebe ve menkabe kişilerle ilişkili olarak ortaya çıktığında söz konusu kişilerin yaşamlarından sonra ortaya çıkmıştır. Bu özellik, bir kişinin kendi yaşamından sonra başkaları tarafından ona yüklenen konumun lehinde ve aleyhinde söylentilerin ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Taraftarlar olumlu nitelikler yüklerken, karşıtlar olumsuz nitelikler yüklemektedirler. Bu nedenle de hakkında menkabe ve meselebe üretilen kişilerin konumlarını incelemek ve bu konuma uygun değerlendirmeler yapmak gerekmektedir.

Güncel olarak tarihsel kişiler hakkında meslebe anlatılarından çok menkabe anlatıları önce çıkmaktadır. Bu menkabelerin özellikle de mistik kimliği olanlar hakkında anlatılması, onların örnekliğini açıklamanın ötesinde, karizmatik kişiliğini pekiştirir niteliktedir. Bu karizmatik kişilikte de önemli öge, Allah’ın onun nedeniyle olaylardaki neden sonuç ilişkisini bozmasıdır. Ancak bu özellik, olguda olağanüstü olayları gerçekleştirmek imkan dahilinde olmadığından söylenceden öteye gitmemektedir.

Menkabe ve meslebe, tarihsel süreçte karşıt olgular olarak ortaya çıkmıştır ve çatışma temelinde gelişmiştir. Belirli yer ve zamana ait olgular özel yer ve zamanın dışında çıkarılmaları durumunda özelliklerini yitirirler. Bu nedenle de belirli

yer zamana ait nitelemelerin güncel olarak söylemin bir elemanı olması olumsuz bir durumdur.

KAYNAKLAR

- Aşıkkutlu, Emin, "Cerh ve Ta'dil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1983.
- Bağdâdî Abdulkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Firkati'n-Nâciyye*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1977.
- Bağdâdî, Abdulkâhir Tahir b. et-Temîmî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul: Matbaatu't-Devle, 1928.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahih*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsru'n-Nâsir, Beyrut: Dâr'u Tûki'n-Necât, h. 1422.
- Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut: Dâr'u ve Mektebet'u Hilâl, h. 1423.
- Eflâki, Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri*, Trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul: MEB Yayınları, 1995.
- Eren, Hasan - Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Ezdi, Ebû Bekr Dirrid, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzi Münîr Baalebekî, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, 1987.
- Ezherî Muhammed b. Ahmed b., *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Muhammed Avad Murab, Beyrut: Dâr'u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûnî- İbrâhim Sâmîrî, Mektebet'u Hilal, trs.
- Haytemî, İbn Hacer, *Mebleğu'l-Ereb'i fî Fahri'l-Arab'i*, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Tebyîn'u Kizbi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eşârî*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'Arabî, h. 1404.
- İbn Asâkir, İbn Mansûr ed-Dimeşki, *Kitâbu'l-Erbeîn fî Menâkib'i Ümmehâtî'l-Mü'minin Rahmeturllahi Aleyhim Ecmeîn*, thk. Muhammed Mutî el-Hâfız-Ğazve Bedir, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, h. 1406.
- İbn Fâris, Ahmed, *Mu'cem'u Mekâyisu'l-Luğa*, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârun, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmet, *el-Fasl fî Milel ve'l Ehvâ ve'n Nihal*, Thk. Muhammed İbrâhim Nasr- Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1986.
- İbn Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişam b. Muhammed es-Sâib, *Mesâlibu'l-Arab'i vel-Acem'i*, thk. Necâh et-Tâi, Beyrut: Dâru'L-Hedy'i li İhyâi't-Turâs, 2008.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim Ali, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, h. 1414.
- İbn Müberrred, Yusûf b. Hasan Abdulhâdi, *Cemu'l-Cuyûş ve'd-Desâkir Alâ İbn Asâkir*, thk. Muhammed Fevzi Hasan Sa'd, el-Câmiatu'l-İslamiyye vi Medîneti'l-Munevvere, h.1418.
- İbn Side, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl, *el-Muhkem'u ve'l-Muhîtu'l-A'zâm*, thk. Abdülhâmid Handâvî, Beyrut: Dâru'l-Kututbi'l-İlmiyye, 2000.
- İsfehânî, Ebû Nâim Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfîyâ*, Mısır: es-Seâde, 1974.
- İsfehânî, Râğîb, *el-Müfedât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, h.1412.
- Kuşeyrî, Abdulkarim, *er-Risâle*, thk. Abdulkarim Abdulhalim-Mahmûd b. eş-Şerîf, Kahire: Dâru'l-Ma'rife, trs.

- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Taberî, Muhibbuddîn, *Kitâbu'r-Riyâdu'n-Nadare fî Menâkibi's-Şecere*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Takiyuddin el-Makrîzî, *en-Niza' ve't-Teğâsum fîmâ beyne Beni Ümeyye ve Benî Hâşim*, thk. Hüseyin Mûnis, Kahire: Dâru'l-Marife, trs.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkıbü'l-İmam Ebî Hanîfe ve Saâhibeyhi*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî- Ebû'l-Vefâ el-Afğânî, Haydarâbâd: Lecnet'u İhyâi'l-Meârifî'n-Numaniyye, 1409.